

LILIANNA ŚWIATEK

Uniwersytet Łódzki, Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego

ORCID: 0000-0001-8735-2655

Antoni Twardochleb — zesłańcze losy polskiego listonosza ze Lwowa deportowanego na Syberię. Część I*

Celem artykułu jest zaprezentowanie sylwetki Antoniego Twardochleba, polskiego listonosza ze Lwowa w latach 1919–1940. W chwili narodzin był podwładnym monarchii austriacko-węgierskiej. Po odzyskaniu niepodległości został obywatelem polskim.

Od najmłodszych lat bardzo ciężko pracował. Dzięki wrodzonemu sprytowi i zapobiegliwości udało mu się uzyskać posesję we Lwowie. Po sfałszowanych wyborach (jesień 1939 roku) i agresywnej propagandzie komunistycznej „rozpoczął się kolejny akt spektaklu, mającego »uprawomocnić« aneksję części terytorium Polski”¹. Rok 1940 okazał się przełomem w jego życiu. Został deportowany do ZSRR. Na nieludzkiej ziemi spędził dwa lata.

***

Antoni Twardochleb urodził się 10 stycznia 1884 roku we wsi Torskie² (rejon zaleszczycki, obwód tarnopolski). Jego rodzicami byli Aleksy Twerdochlib³ i Julia Szwak. Poród odebrała lokalna akuszerka Honorata Kiernicka. Antoni miał dwóch starszych braci Stefana i Michała oraz młodszego Stanisława. Jego

---

* Dokumenty i zdjęcia wykorzystane w artykule pochodzą z archiwum rodzinnego Ewy Bowman z działu dotyczącego jej dziadka Antoniego Twardochleba. Autorka dziękuje pani Ewie Bowman za udostępniony materiał.

¹ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997, s. 72.

² Zachował się akt urodzenia w księdze parafialnej. W 1898 r. została utworzona stacja Torskie przy nowo wybudowanej linii kolejowej Czortków–Zaleszczyki.

³ W dokumentach urzędowych pisownia nazwiska Antoniego i jego rodziny była odnotowywana w następujący sposób: Twerdochlib, Twardochleb lub Twerdochleb.

rodzice pracowali u Włodzimierza Maurycego Siemiginowskiego, właściciela dóbr Torskie, posła do Sejmu Krajowego Galicji V, VI, VII kadencji⁴. Antoni na co dzień pracował w stadninie Siemiginowskiego, który hodował konie półkrwi angloarabskiej. W wieku kilkunastu lat, dzięki koligacjom rodzinnym Siemiginowskich, skorzystał z okazji, by zdobyć lepszą pracę i poprawić swój codzienny byt, przeniósł się do pracy w charakterze stajennego do właściciela wsi Nozdrzec — hrabiego Ludwika Skrzyńskiego (powiat brzozowski)⁵. W dobrach pałacowych poznał swoją przyszłą żonę Apolonię z Tarnawskich. Pracowała w pałacu jako pomoc krawcowej. Apolonia nauczyła Antoniego pisać i czytać, choć sama ukończyła jedynie dwie klasy miejscowej szkoły w Nozdrzcu. Nie wiadomo, czy Antoni nie chciał się uczyć, czy ze względu na trudną sytuację rodzinną musiał zrezygnować z jakiegokolwiek edukacji szkolnej. W wieku 19 lat rozpoczął służbę wojskową. W latach 1903–1907 został żołnierzem służby zasadniczej. Niestety nie zachowały się jakiegokolwiek wspomnienia i pamiątki z tego czasu. W 1909 roku ożenił się z Apolonią w jej rodzinnej parafii w Nozdrzcu. Ślub wzięli w kościele rzymskokatolickim pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika⁶. Z okazji zawarcia związku małżeńskiego Apolonia otrzymała od państwa Skrzyńskich srebrny inkrustowany medalik z wizerunkiem św. Antoniego, który zawsze nosiła na szyi. Pamiątka zachowała się w archiwum rodzinnym. Małżonkowie zamieszkali w rodzinnej miejscowości Apolonii. Rok później urodził się ich pierwszy syn Józef⁷.

⁴ Więcej zob. <https://poland.us/strona,13,34107,0,zofia-los-wydawca-i-dziennikarka.html> (dostęp: 17.09.2021); https://encyklopedia.biolog.pl/index.php?haslo=W%C5%82odzimir_Siemiginowski (dostęp: 14.01.2022).

⁵ Ludność wsi liczyła 964 osoby. Majątek obejmował 2,061 gruntów w morgach niżno-austriackich (1195 ha), <https://nozdrzec.przemyska.pl/nozdrzec-2/> (dostęp: 17.09.2021).

⁶ <https://nozdrzec.przemyska.pl/index.php/historia-parafii/> (dostęp: 17.09.2021).

⁷ Józef urodził się 3 marca 1910 r. w Nozdrzcu. We Lwowie ukończył szkołę podstawową i średnią. W latach 1932–1936 studiował na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, tam uzyskał tytuł magistra filozofii. Po ukończeniu studiów pracował w I Gimnazjum Męskim, a następnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie. W 1944 r. został powołany do Wojska Polskiego. W 1946 r. przyjechał do Wrocławia i 1 marca tego roku rozpoczął pracę w Politechnice Wrocławskiej. Był organizatorem i pierwszym dyrektorem Biblioteki Głównej Politechniki Wrocławskiej (1946–1969). Zmarł 2 kwietnia 1980 r. J. Długosz, I. Węglowska, *Z żalobnej karty. Józef Tarnawski (1910–1980)*, „Przegląd Biblioteczny” 49, 1981, z. 1, s. 159–161. W literaturze odnotowano również nieco inną datę urodzenia Józefa — 1 marca 1910 r. W 1962 r. Józef zmienił nazwisko. Przyjął nazwisko panińskie matki. Wcześniej nazywał się Twerdochleb. Jego rodzeństwo również odebrało edukację: siostry Maria (nauczycielka), Anna (absolwentka medycyny we Wrocławiu) i brat Stanisław (był absolwentem trzech semestrów na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Studia prawnicze ukończył w latach pięćdziesiątych na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Więcej zob. M. Dubiński, *Pionierzy Biblioteki Politechniki Wrocławskiej*, [w:] *Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia*, t. 9. *Biblioteka Politechniki Wrocławskiej 1946–2011 — historia działalności, organizacja*, red. H. Szarski, J. Wojtczak, Wrocław 2011, s. 55–57.

Mniej więcej w tym samym czasie starsi bracia Antoniego przenieśli się wraz ze swoimi rodzinami do Lwowa. Stefan, brat Antoniego, pracował jako strażnik więzienny w więzieniu w Brygidkach przy ul. Kazimierzowskiej (obecnie Horodecka)⁸. Posadę prowizorycznego dozorczy w tym więzieniu Antoni otrzymał 9 września 1912 roku. Pracował do lipca 1914 roku. W tym czasie małżeństwo Twardochlebów wynajęło mieszkanie we Lwowie przy ul. Gródeckiej 20. Wiosną 1914 roku urodziło się drugie dziecko Antoniego, córka Maria⁹.

***

Latem 1914 roku, po wybuchu pierwszej wojny światowej, Antoni Twardochleb jako podwładny monarchii austro-węgierskiej został zmobilizowany do wojska. We wschodnich Węgrzech, w Karcagu przebywał 13 stycznia 1915 roku. Później jego obecność odnotowano w środkowej Austrii (dzisiejszy obszar kraju związkowego Styria). W październiku 1915 roku znalazł się w Wiedniu. Jesienią tegoż roku został ranny. W latach 1917–1918 stacjonował na obszarze Galicji Wschodniej, w rejonie Borysławsko-Drohobyckiego Zagłębia Naftowego.

W przekazanej relacji rodzinnej zachowała się informacja, że był świetnym strzelcem. Otrzymał odznakę za celne strzelanie. Był to akselbant stosowany w wojskach piechoty (sznur naramienny z wełnianymi kulkami, noszony na lewej piersi)¹⁰. Miał także kilka odznaczeń: austro-węgierski Medal Waleczności II Klasy (Der Tapferkeit) — srebrny i brązowy; Krzyż Wojskowy Karola (niem. Karl-Truppenkreuz) — odznaczenie austro-węgierskie za zasługi wojskowe. Medal został wprowadzony 13 grudnia 1916 roku przez cesarza Karola I; Krzyż Jubileuszowy Wojskowy ustanowiony z okazji sześćdziesiątej rocznicy panowania cesarza Franciszka Józefa (1848–1908).

---

⁸ Brygidki to potocznie używana nazwa więzienia. Budynek powstał w 1614 r. dla żeńskiego zakonu św. Brygidy. Po likwidacji zakonu (1784) budynek został przeznaczony na więzienie kryminalne, a po pierwszej wojnie światowej otrzymał status więzienia politycznego.

⁹ Została ochrzczona w kościele pw. św. Anny we Lwowie, przy ul. Gródeckiej 32. Rodzicami chrzestnymi byli Stefan, brat ojca, i Paulina (z d. Ekiel), małżonka drugiego brata Michała. Michał Twardochleb otrzymał posadę woźnego w Dyrekcji Domen i Lasów we Lwowie. Razem z żoną i córką Zofią zajmowali mieszkanie służbowe przy ul. Chorążczyzny 17, później przenieśli się do lokalu mieszczącego się pod nr. 19.

¹⁰ <https://galicyjski.blogspot.com/2014/01/sznur-strzelecki-akselbant.html> (dostęp: 17.11.2021).

***

W 1919 roku rodzina Antoniego wróciła z Nozdrzca do Lwowa. Zamieszkali na drugim piętrze w kamienicy przy ul. Niemcewicza 21. Latem 1920 roku urodził się syn Stanisław, a w 1923 ostatnie z czwórki dzieci — córka Anna.

Antoni Twardochleb podjął pracę w Urzędzie Pocztowym nr 1 (Poczta Główna)¹¹. Pracował kolejno na stanowiskach: niestałego pomocnika woźnego (od 15 maja 1919 roku), stałego woźnego pomocniczego (od 1 lipca 1920), prowizorycznego woźnego pocztowego (od 21 sierpnia 1920), woźnego (od 31 stycznia 1921), starszego pocztyliona (od 1 kwietnia 1929), pocztyliona (od 1 lutego 1934), ekspedienta (od 1 kwietnia 1938 roku). W styczniu 1923 roku Komisja Weryfikacyjna przy Dyrekcji Poczty i Telegrafów we Lwowie zaliczyła mu staż pracy „z poprzedniej służby państwowej w Państwie austriackim”.

W 1930 roku Antoni Twardochleb przebywał na urlopie w Krynicy. Zcho- wało się kilka zdjęć z wyjazdu. Z pełnym przekonaniem należy dodać, że

Fot. 1. Antoni Twardochleb w drodze z pracy na Poczcie Głównej we Lwowie

¹¹ W pracy musiał przedstawić świadectwo ukończenia szkoły. Dzięki życzliwości mieszkańców Nozdrzca otrzymał duplikat zawiadomienia szkolnego wystawiony 10 sierpnia 1919 r., choć przecież nie ukończył żadnej szkoły (!). Co ciekawe, na świadectwie szkolnym jako miejsce urodzenia widnieje Nozdrzec zamiast Torskie.

„W czasie wielkiego kryzysu gospodarczego na początku lat trzydziestych baza turystyczna ucierpiała stosunkowo niewiele. Zastosowano mądrą receptę — rozbudowując infrastrukturę, dawano ludziom zatrudnienie, co przyspieszało wyjście z recesji”¹². Miasto rozwijało się w szybkim tempie i przyciągało inwestorów. Nowe budynki powstawały w imponującym czasie. Zapobiegliwość wóldarzy sprawiła, że w rozwoju uzdrowiska nie przeszkodziła nawet trudna sytuacja gospodarcza¹³.

W II Rzeczypospolitej w marcu 1929 roku został odznaczony medalem z okazji Dziesięciolecia Odzyskania Niepodległości 1918–1928, a 1 maja 1938 roku Brązowym Medalem za Długoletnią Służbę. We Lwowie należał do: Związku Niższych Pracowników Poczty, Telegrafów i Telefonów Rzeczypospolitej Polskiej (od 4 grudnia 1926 roku); Okręgowej Kasy Pogrzebowej Związku Niższych Pracowników Poczty, Telegrafów i Telefonów Rzeczypospolitej Polskiej (legitymacja nr 489); Polskiej Spółdzielni Kredytowej we Lwowie; Okręgowej Kasy Samopomocy przy Zarządzie Związku Niższych Pracowników Poczty, Telegrafów i Telefonów Rzeczypospolitej Polskiej (od 1 stycznia 1931 roku, legitymacja nr 00092); Towarzystwa Zaliczkowego Urzędników Poczty we Lwowie (od 11 lutego 1932 roku); Polskiej Spółdzielni Kredytowej we Lwowie (od 1 grudnia 1936 roku).

W czasie drugiej wojny światowej rodzina Twardochleba mieszkała we Lwowie przy ul. Warsztatowej 3 (nieopodal dworca kolejowego; budynek i nazwa ulicy już nie istnieją). Życie rodzinne i pracę zawodową zakłóciły wojska radzieckie, które wkroczyły do Lwowa 22 września 1939 roku. Dotychczasowy świat legł w gruzach. W życiu Antoniego rozpoczął się kolejny rozdział — okupacja radziecka. We Lwowie „wkraczające oddziały radzieckie zachowywały się na ogół poprawnie. Podczas zajmowania miasta doszło jednak do kilku dramatycznych wydarzeń, których sprawcami byli oficerowie lub żołnierze Armii Czerwonej”¹⁴.

Przybysze ze wschodu od razu wprowadzali gruntowne zmiany polityczne i gospodarcze. Traktowali zajmowane tereny jako swoją własność. Podejmowane przez nich działania miały na celu całkowitą zmianę świadomości mieszkających tu ludzi. Przejawem zaistniałej sytuacji było podporządkowanie machinie partyjnej wszystkich wytworzonych na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej dóbr kulturalnych¹⁵.

¹² R. Gawkowski, *Wypoczynek w II Rzeczypospolitej. Kurorty. Rekreacja. Zabawa*, Bielsko-Biała 2011, s. 15.

¹³ A. Lisiecka, *Z Kiepurą na molo, z Gombrowiczem na statku, z Nalkowską u wód... Wakacje 1939*, Warszawa 2019, s. 291.

¹⁴ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 17.

¹⁵ A. Bajcar, *Mój Lwów*, [w:] *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze*

Spółeczność polska, która w owym czasie zamieszkiwała Lwów lub, ratując się ucieczką przed okupantem hitlerowskim, znalazła się tym mieście, doświadczyła życia w nowym wydaniu. Wszzechobecna tuba propagandowa głosiła szczytne hasła. Wkrótce okazało się, że

Władza radziecka od pierwszych dni traktowała zdobycę jako swą bezwarunkową i trwałą własność. Lwów stał się częścią państwa przeżywającego jeden z najstraszliwszych okresów swej historii. Rozpoczął się przyspieszony i prowadzony niezwykle brutalnie proces włączania zdobytych terenów do radzieckiego systemu politycznego i gospodarczego¹⁶.

W mieście wprowadzono nowe porządki. Doskonałym tego przykładem był język rosyjski, dotychczas obcy we Lwowie. Na każdym kroku propaganda radziecka przekonywała o bratniej pomocy. Brakowało żywności, odzieży. Warto zauważyć, że w państwie radzieckim wszystko podlegało kontroli. Każdemu działaniu towarzyszyło odpowiednie rozporządzenie. Upowszechnianie hasła objęcia opieką całej społeczności ukraińskiej doprowadziło do bezprawnego zajęcia wschodnich ziem Polski we wrześniu 1939 roku. Rosjanie, wkraczając na te tereny, głosili szczytne hasła dobrobytu i swobody, rozwijających się jakoby dopiero pod czerwonymi sztandarami komunizmu¹⁷.

Wtedy też powstał plan „przygotowania do masowych wysiedleń osób, uznanych przez nową władzę za zagrażające porządkowi społecznemu, rozpoczęły się niemal natychmiast po wkroczeniu Armii Czerwonej i NKWD na wschodnie ziemie II RP”¹⁸.

***

Antoni Twardochleb nadal był pracownikiem poczty. Już 26 września 1939 roku otrzymał od władz radzieckich dzienną przepustkę ważną z dowodem ze zdjęciem, na podstawie której mógł korzystać z pomieszczeń urzędu pocztowego. W kolejnych miesiącach odebrał przepustki oznaczone numerem. Dzięki nim mógł wykonywać swoje codzienne obowiązki zawodowe. Podobnie jak wcześniejsze zaświadczenia była ona ważna jedynie z przedstawionym dokumentem tożsamości opatrzonym fotografią.

III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 348; L. Świątek, *Sowiecki „model nowej kultury” na łamach lwowskiego „Czerwonego Sztandaru” w latach 1939–1941*, [w:] *Kraków, Lwów. Książki — czasopisma — biblioteki*, t. 7, red. H. Kosętki, Kraków 2005, s. 329. Obszernie na temat dyrektywy na zajmowanym terytorium Polski zob. *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939. „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939–22 VI 1941*, Warszawa 1998, s. 71–74.

¹⁶ J.K. Ostrowski, *Lwów. Dzieje i sztuka*, Kraków 2000, s. 74.

¹⁷ L. Świątek, *op. cit.*, s. 348.

¹⁸ D. Boćkowski, *Deportacje polskiej ludności w głąb ZSRS (1939–1941)*, <https://www.polska1918-89.pl/pdf/deportacje-ludnosci-polskiej-w-glab-zsrs-1939%E2%80%931941,2925.pdf> (dostęp: 30.12.2021).

W mieście wprowadzono obowiązek meldunkowy. Paszportyzacja rozpoczęła się we Lwowie 1 marca 1940 roku. Wówczas wdrożono masową kontrolę życia codziennego mieszkańców. Na podstawie postanowienia Lwowskiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego z 24 lutego 1940 roku podjęto decyzję, w której odnotowano:

wszyscy obywatele zamieszkali w miastach, osiedlach robotniczych, ośrodkach rejonowych i stacjach kolejowych od lat 16 zobowiązani byli posiadać paszporty, wydawane przez oddziały Robotniczo-Chłopskiej Milicji w miejscu zamieszkania. Aby otrzymać paszport, należało przedstawić odpis metryki, świadectwo ślubu, zaświadczenie z miejsca pracy, zaświadczenie zarządu domu lub Rady Rejonowej o miejscu zamieszkania oraz dwie fotografie¹⁹.

Mieszkańcy Lwowa mieli doskonały obraz życia codziennego w mieście. Codziennie widzieli, że „Pod okupacją sowiecką odbywały się systematyczne aresztowania posądzanych o sprzyjanie Polsce i podejrzanych o wrogość wobec ZSRR”²⁰. Antoni Twardochleb pracował na poczcie do 12 kwietnia 1940 roku, kiedy to został zatrzymany. W nocy z 12 na 13 kwietnia rozpoczęła się akcja aresztowań. Była to druga tura deportacji (pierwsza rozpoczęła się 10 lutego tego roku, szczególnie nasiloną we Lwowie. Wtedy do mieszkań wkraczały ekipy wojsk NKWD i miejscowych milicjantów²¹).

Z relacji rodzinnej wynika, że Antoni przebywał wówczas z wizytą u znajomych we Lwowie. Przewieziono go na przesłuchanie do siedziby NKWD przy ul. Pełczyńskiej. Otrzymał wyrok 25 lat więzienia. Przetransportowano go do więzienia w tak zwanych Brygidkach. Tam zachorował na tyfus. Rodzina nie miała żadnych informacji o chorobie Antoniego. Dzieci (Anna i Stanisław) próbowały dostarczyć mu paczki. Niestety bezskutecznie. Ze względu na chorobę zakaźną układu pokarmowego wszelkie próby udzielenia pomocy spotykały się ze stanowczą odmową władz więzienia. Wtedy też bliscy dowiedzieli się o cierpieniu ich ojca i męża. Trudne do ustalenia jest dzisiaj, czy znajomi, u których przebywał, znaleźli się na listach wywozowych w kwietniu 1940 roku. Nigdy o tym nie mówił i nie ma na ten temat jakiegokolwiek wzmianki. On zaś pozostał w więzieniu we Lwowie. Jego rodziny nie dotknęły represje w postaci deportacji.

Trzecia deportacja rozpoczęła się w sobotę 29 czerwca 1940 roku. Przeprowadzono ją w podobny sposób jak poprzednie wywózki (luty, kwiecień). Zesłańców rozmieszczono w republikach: Jakuckiej, Komi, Maryjskiej, w Kraju Ałtajskim i Kraju Krasnojarskim oraz w obwodach RFSRS: archan-

¹⁹ G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 57.

²⁰ *Oblicza totalitaryzmu. Polskie doświadczenie z agresją III Rzeszy i ZSRR*, Warszawa 2016, s. 103.

²¹ G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 37–39.

gielskim, czelabińskim, gorkowskim, irkuckim, mołotowskim, nowosybirskim, omskim, swierdłowskim i wołogodzkiem²².

Prawdopodobnie to wówczas Antoniego Twardochleba deportowano na Syberię. Przebywał w obozie pracy przymusowej — Iwdielskij isprawitielno-trudowej łagier (Iwdiełłag)²³. Zesłano go do posiołku Sama (rejon iwdielski, obwód swierdłowski, dziś jekaterynburski). Znalazł się w grupie więźniów, którzy zostali zatrudnieni w zakładach przemysłu meblarskiego. Pracował jako stolarz. Z przekazu rodzinnego wynikało, że „wykonywał stołki na potrzeby wojska”. W tym zniechęcającym i nieludzkim systemie przebywał dwa lata. Tak jak inni deportowani każdego dnia doświadczał udręczenia, które na zawsze pozostało w jego pamięci. Syberia „to przestrzeń, której jednym z wymiarów jest bez wątpienia cierpienie, głód, katorta, udręka i łagry”²⁴.

Trudno wyobrazić sobie samotność i ból zesłańców. Katusze, które im zadawano każdego dnia, wywołują rozpacz i każą postawić pytanie: dlaczego ich to spotkało? Znaleźli się w sytuacji bez wyjścia na rozległych terenach ZSRR. Doświadczone męczarnie zostawiły ślad na całe życie. Trzeba bowiem pamiętać, że

Radzieckie królestwo łagrow nie jest jedynie instytucją. To są miliony żywych ludzi, miliony małych istnień przebywających w warunkach, których nie jest w stanie wyobrazić sobie Europejczyk. Ważne jest nie tylko to, co się o nich opowiada, ale i sam fakt, że się o nich mówi, wbrew woli i decyzjom dyktatury radzieckiej, która odizolowała ich od świata. Każdy, kto słyszy te dwa słowa: „obozy radzieckie”, powinien wiedzieć, że to nie tylko metoda, nie tylko sztandar i symbol reżimu. Jest bowiem coś, co przekracza granice sporów politycznych, agitacji i kontragitacji: to ludzie w niewoli²⁵.

Deportowani zostali odarci z godności i człowieczeństwa. Trudne warunki klimatyczne powodowały, że cierpieli z głodu, zimna i chorób. Nie zapewniono im podstawowych warunków bytowych. W koszmarnych okolicznościach radzieckiej codzienności

przyszło im zmagać się z tragiczną sytuacją mieszkaniową w *specposiołkach*. Większość zesłańców musiała zająć pomieszczenia w ogóle nie przystosowane do okresu zimowego: pakamery, magazyny, suszarnie, brezentowe namioty, prowizorycznie zadaszone szkielety konstrukcji leśnych²⁶.

²² A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 376; <https://muzeum1939.pl/wojennedeportacje-deportacja-polskich-obywateli-z-29-czerwca-1940-r/aktualnosci/4614.html> (dostęp: 31.12.2021).

²³ Iwdiełłag istniał od 16 sierpnia 1937 r. do 1 stycznia 1960 r., *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, red. N. Ochotin, A. Roginski, przeł. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 339.

²⁴ A. Kuczyński, *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków. Rys historyczny. Antologia*, Krzeszowice 2007, s. 134.

²⁵ J. Margolin, *Podróż do krainy zeków*, przeł. J. Czech, Wołowiec 2013, s. 554.

²⁶ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 379.

***

Pierwszy duży system obozowy w obwodzie swierdłowskim — Iwdiełłag — utworzono na podstawie rozkazu NKWD. Do głównych zadań przydzielonych temu obozowi należało wyręb i budowa linii kolejowej Sama-Iwdiel. Iwdiełłag dysponował gigantycznymi obszarami z ogromnymi rezerwami lasów i minerałów. Do pracy wykorzystywał więźniów. W latach drugiej wojny światowej w obwodzie swierdłowskim istniało siedem systemów obozowych. Pod jurysdykcję Iwdiełłagu został przekazany obszar leśny o powierzchni 1,301 tys. hektarów²⁷.

Warto odnotować, że

bogaty w zasoby przyrodnicze Ural był idealnym terenem do zagospodarowania przez żądne zysków władze. Nic zatem dziwnego, że od lat czterdziestych XX wieku zaczęto zakładać tu łagry. W 1939 roku przebywało tu ponad 20 tysięcy ludzi w ośmiu pododdziałach obozu. Iwdiełłag rozciągał się na sporych terenach, wciąż rozrastał i funkcjonował jeszcze przez długie lata od śmierci Stalina²⁸.

***

Dnia 30 lipca 1941 roku podpisany został w Londynie układ między rządem ZSRR a rządem polskim, powszechnie nazywanym układem Sikorski-Majski. Wznowiono wówczas stosunki dyplomatyczne, ogłoszono wymianę ambasadorów, zakomunikowano tworzenie Armii Polskiej w ZSRR i współpracę wojskową²⁹. W tajnym protokole dołączonym do zawartej umowy władze

²⁷ W.M. Kiriłłow, *Stranicy istorii Sriednieuralskich „ostrowow” Gulaga (1936–1953)*, https://ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3/%D0%A3%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%B5%D0%B3%D0%BE%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0/book/029.html (dostęp: 17.09.2021).

²⁸ *Co się działo na Północnym Uralsie w 1959 roku?*, https://diatlow.pl/ural/#_edn5 (dostęp: 17.09.2021).

²⁹ Więcej na ten temat *Sprawozdanie z działalności Ambasady R.P. za okres od 7.VIII.1941 do 6.V.1943*, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A.7.307/38, s. 5, 32; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 7. *Styczeń 1939–grudzień 1943*, Warszawa 1973, s. 232–233; J. Czapski, *Na niehumanitarnej ziemi*, posł. N.S. Lebediewa, Kraków 2017, s. 48; *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, red. S. Stanisławska, Warszawa 1965, s. 226–229; B. Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005, s. 16–19; T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000, s. 216; G. Jonkajtys-Luba, *Opowieść o 2 Korpusie Polskim generała Władysława Andersa. 60 rocznica bitwy o Monte Casin*, Warszawa 2004, s. 13–14; P. Żaroń, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego*, Warszawa 1988, s. 50–55; D. Boćkowski, *Dyplomacja Rządu Drugiej Rzeczypospolitej na uchodźstwie wobec kwestii polskiej w ZSRR w latach 1939–1945*, [w:] *Z dziejów polskiej służby dyplomatycznej i konsularnej. Księga upamiętniająca życie i dzieło Jana Nowaka-Jeziorańskiego (1914–2005)*, red. J. Faryś, M. Szczerbiński, Gorzów

radzieckie deklarowały, że „udzielią amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni wolności na terytorium ZSRR, bądź jako jeńcy wojenni, bądź na innych dostatecznych podstawach”³⁰.

Niestety zawarte porozumienie wzbudza wiele emocji po dziś dzień. Czy słusznie? Trudno udzielić na to pytanie satysfakcjonującej odpowiedzi. Najważniejsze, że udało się uratować życie kilkudziesięciu tysięcy ludzi. Natomiast sformułowanie „amnestia” użyte w akcie układu Sikorski-Majski budziło sprzeciw zarówno wśród przetrzymywanych w łagrach, jak i wśród deportowanych. „To dobre dla przestępców” — komentowali. Mimo że wieść o jej formalnym ogłoszeniu w dniu 12 sierpnia 1941 roku nie dotarła do wszystkich, dziesiątki tysięcy zesłańców opuściło *posiolki, kolchozy* i łagry, zmierzając do miejsc formowania polskiego wojska³¹.

***

W zaświadczeniu wystawionym 6 września 1941 roku odnotowano, że Antoni Twardochleb został skierowany do Aksu (obwód południowokazachstański, dziś turkiestański). W zasobach rodzinnych zachował się bilet kolejowy opatrzony pieczętkami z: 10, 16, 18, 20 i 25 września 1941 roku.

Po dwóch latach niewolniczej pracy na radzieckim zesłaniu odzyskiwał upragnioną wolność.

Miał 57 lat. Ekstremalne warunki pracy i życia, rozłąka z bliskimi zamieniły jego życie w piekło. Czym była wolność, i euforię z jej odzyskania, doskonale oddał w swoich *Dziennikach* Zygmunt Blumenfeld (deportowany w 1940 roku na Syberię): „Jestem szczęśliwy. Jestem szczęśliwy, ale boję się. Boję się o tę odzyskaną wolność. Czuję się tak, jak gdybym odnalazł najdrogocenniejszą zgubę i bał się, aby jej znów nie stracić. Tylko nie stracić tego, co się odzyskało!”³².

Antoni wiedział, że na terenie ZSRR powstała Armia Polska pod dowództwem generała Władysława Andersa. Podobnie jak inni uwolnieni z obozów, więzień, miejsc odosobnienia kierował się na południe państwa radzieckiego, by zaciągnąć się do wojska, które było szansą na przeżycie.

Wielkopolski 2005, s. 145; Z.S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu. 1939–1945*, Londyn 1991, s. 158–159; R. Oppman, B. Wroński, J.L. Englert, *General Sikorski. Premier, Naczelny Wódz. Prime Minister. Commander in Chief*, Londyn-Warszawa 2003, s. 63–67.

³⁰ Więcej na ten temat *Historia dyplomacji polskiej*, t. 5. 1939–1945, red. W. Michowicz, Warszawa 1999, s. 224–225; W. Materski, *Na widenie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 614–615.

³¹ *Muzeum Pamięci Sybiru. Katalog wystawy*, Białystok 2021, s. 94. Szczegółowo na temat amnestii A. Głowacki, *Dla kogo „amnestia” w 1941 r.?*, „My, Sybiracy” 1995, nr 6, s. 10–18.

³² Z. Blumenfeld, *Dzienniki zesłańca i żołnierza*, oprac. H. Markiewicz, posł. A. Romowski, Kraków 2013, s. 98.

Fot. 2. Zaświadczenie potwierdzające zwolnienie z łagru, 8 września 1941 r. (awers)

Prawdopodobna trasa przejazdu kolejowego Antoniego Twardochleba na południe ZSRR po uwolnieniu z łagru wyglądała następująco: Swierdłowski–Kurgan–Pietropawłowski–Omsk–Tatarsk–Nowosybirsk–Barnauł–Semipałatyńsk–Almaty³³.

Dotarł do Kazachstanu. Dalej musiał przedostać się do Uzbekistanu. Działania wojenne, kłopoty z transportem sprawiały, że ta podróż wymagała wielu wyrzeczeń i wytrwałości. Ze wspomnień rodzinnych wynika, że był bardzo odważnym człowiekiem i świetnie sobie radził w życiu.

Podobnie jak tysiące obywateli polskich potrzebował pomocy i wsparcia. Pracownicy Ambasady Polskiej w ZSRR i ambasador Stanisław Kot doskonale zdawali sobie z tego sprawę. Wszyscy szukali ratunku. Niestety brakowało odpowiednio wykształconego personelu. Mimo to Ambasada RP i jej terenowe przedstawicielstwa dokładały wszelkich starań, by w dostateczny sposób zadośćuczynić prośbom polskich obywateli³⁴.

³³ *Atlas otieczestwiennojj istorii z naborom konturnych kart*, Omsk 2000, s. 21.

³⁴ Więcej na ten temat T.P. Rutkowski, *op. cit.*, s. 228; B. Szubtarska, *op. cit.*; D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1941–1943*, Warszawa 2005.

Fot. 3. Antoni Twardochleb, Wriewskije 1942 r.

We Wriewskije (Uzbekistan; dzisiaj Ałmazor) został skierowany do Centrum Wyszkożenia Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Przydzielono go do służby pomocniczej. Z legitymacji (nr 22) wystawionej 24 czerwca 1942 roku w Kermine wynika, że kapral Antoni Twardochleb³⁵ otrzymał stanowisko podoficera kuchennego w I Szkole Junaków.

Mniej więcej w tym czasie zostało wykonane zdjęcie Antoniego z grupą dzieci. Umieszczono je później w książce zatytułowanej *Sprawiedliwość sowiecka* autorstwa Sylwestra Mory i Piotra Zwierniaka na nienumerowanej wkładce między stronami 16–17 wydanej we Włoszech w 1945 roku.

³⁵ W legitymacji podano nazwisko Twardochlib.

***

Zesłańcy docierali na południe wyczerpani, głodni, chorzy i zawszeni. Mieszkali w prymitywnych warunkach. Brakowało miejsc noclegowych, jedzenia i wody. Szerzyły się choroby zakaźne, które dziesiątkowały żołnierzy i ludność cywilną. Jednak walczyli do ostatnich siły. Chęć przetrwania była silniejsza. Niosła nadzieję w tych skrajnie trudnych warunkach. Wierzyli, że

Na głodnych terenach turkietańskich, gdzie przed wojną w setkach kolchozów sadzono tylko bawełnę, żyjąc wyłącznie z dostarczanego z Rosji centralnej zboża, każda nasza dywizja, każdy nasz oddział obrastał w rzesze cywilów, kobiet, starców, szkieletowatych dzieci. Ostatkiem sił docierali oni do polskiego żołnierza w nadziei, że może z nim razem wydobą się z Rosji Sowieckiej³⁶.

Dnia 31 lipca 1942 roku odbyła się polsko-radziecka narada wojskowa. Wówczas to skonkretyzowano najważniejsze założenia drugiej ewakuacji. Wyznaczono datę (5–25 sierpnia 1942) i liczbę osób (70 tys.), które wyjadą z ZSRR. Tą akcją zostały objęte wszystkie oddziały wojskowe oraz ludność cywilna³⁷.

We wspomnieniach generał Anders odnotował słowa, które w doskonały sposób oddają tragedię tysięcy osób, które doświadczyły życia na zesłaniu:

Gdy ich zapytać, nie znajdzie się ani jednego, naprawdę ani jednego, który by nie odpowiedział: Bóg nas uratował z domu niewoli. Nie ma ani jednego, który by nie przeklinał swoich katów i oprawców, bo ci ludzie poznali dobrze, od dołu, od codziennej rzeczywistości, od prawdy życia, régime sowiecki. Poznali cały fałsz i obłudę Sowietów³⁸.

Antoni Twardochleb 6 sierpnia 1942 roku wyruszył do Krasnowodsk (dziś Turkmenbaszy). Dalej, drogą morską odpłynął do Pahlevi (dziś Bandar-e Anzali). Rozpoczął kolejny etap długiej wędrówki wojennej poza granicami ZSRR³⁹.

Bibliografia

- Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2007.
Atlas ocieczestwiennoji istorii z naborom konturnych kart, Omsk 2000, s. 21.
Bajcar A., *Mój Lwów*, [w:] *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 345–354.
Blumenfeld Z., *Dzienniki zesłańca i żołnierza*, oprac. H. Markiewicz, posł. A. Romanowski, Kraków 2013.

³⁶ J. Czapski, *op. cit.*, s. 257.

³⁷ J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003, s. 29.

³⁸ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2007, s. 170.

³⁹ Dalsze losy Antoniego Twardochleba zostaną zaprezentowane w kolejnym artykule.

- Boćkowski D., *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1941–1943*, Warszawa 2005.
- Boćkowski D., *Dyplomacja Rządu Drugiej Rzeczypospolitej na uchodźstwie wobec kwestii polskiej w ZSRR w latach 1939–1945*, [w:] *Z dziejów polskiej służby dyplomatycznej i konsularnej. Księga upamiętniająca życie i dzieło Jana Nowaka-Jeziorańskiego (1914–2005)*, red. J. Faryś, M. Szczerbński, Gorzów Wielkopolski 2005, s. 141–151.
- Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, postł. N.S. Lebediewa, Kraków 2017.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 7. *Styczeń 1939–grudzień 1943*, Warszawa 1973.
- Długosz J., Węglowska I., *Z żalobnej karty. Józef Tarnawski (1910–1980)*, „Przegląd Biblioteczny” 49, 1981, z. 1, s. 159–161.
- Dubiński M., *Pionierzy Biblioteki Politechniki Wrocławskiej*, [w:] *Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia*, t. 9. *Biblioteka Politechniki Wrocławskiej 1946–2011 — historia działalności, organizacja*, red. H. Szarski, J. Wojtczak, Wrocław 2011, s. 55–89.
- Gawkowski R., *Wypoczynek w II Rzeczypospolitej. Kurorty. Rekreacja. Zabawa*, Bielsko-Biała 2011.
- Głowacki A., *Dla kogo „amnestia” w 1941 r.?*, „My, Sybiracy” 1995, nr 6, s. 10–18.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.
- Górka M., *Szkola młodszych ochotniczek — szlaki emigracyjne Hanny Broncel*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie w Londynie” 2014, nr 2, s. 101–115.
- Historia dyplomacji polskiej*, t. 5. *1939–1945*, red. W. Michowicz, Warszawa 1999.
- Hryciuk G., *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000.
- Jonkajtys-Luba G., *Opowieść o 2 Korpusie Polskim generała Władysława Andersa. 60 rocznica bitwy o Monte Cassino*, Warszawa 2004.
- Kuczyński A., *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków. Rys historyczny. Antologia*, Krzeszowice 2007.
- Lisiecka A., *Z Kiepurą na molo, z Gombrowiczem na statku, z Nalkowską u wód... Wakacje 1939*, Warszawa 2019.
- Łągy. Przewodnik encyklopedyczny*, red. N. Ochotin, A. Roginski, przeł. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Margolin J., *Podróż do krainy zeków*, przeł. J. Czech, Wołowiec 2013.
- Materski W., *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Muzeum Pamięci Sybiru. Katalog wystawy*, Białystok 2021.
- Oblicza totalitaryzmu. Polskie doświadczenie z agresją III Rzeszy i ZSRR*, Warszawa 2016.
- Oppman R., Wroński B., Englert J.L., *General Sikorski. Premier, Naczelny Wódz. Prime Minister. Commander in Chief*, Londyn-Warszawa 2003.
- Ostrowski J.K., *Lwów. Dzieje i sztuka*, Kraków 2000.
- Radomska M., *W 65. rocznicę rozkazu gen. Władysława Andersa o utworzeniu Szkół Junaczek i Junaków w ZSRR*, „Zesłaniec. Pismo Rady Naukowej Zarządu Głównego Związku Sybiraków” 2007, nr 32, s. 31–41.
- Rutkowski T.P., *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.
- Siemaszko Z.S., *W sowieckim osaczeniu. 1939–1945*, Londyn 1991.
- Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, red. S. Stanisławska, Warszawa 1965.
- Sprawozdanie z działalności Ambasady R.P. za okres od 7.VIII.1941 do 6.V.1943*, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A.7.307/38.
- Szubtarska B., *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005.

- Świątek L., *Sowiecki „model nowej kultury” na lamach lwowskiego „Czerwonego Sztandaru” w latach 1939–1941*, [w:] Kraków, Lwów. *Książki — czasopisma — biblioteki*, t. 7, red. H. Kosętki, Kraków 2005, s. 329–349.
- Wróbel J., *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003.
- Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939. „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939–22 VI 1941*, Warszawa 1998, s. 71–74.
- Żarón P., *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego*, Warszawa 1988.

Netografia

- Boćkowski D., *Deportacje polskiej ludności w głąb ZSRS (1939–1941)*, <https://www.polska1918-89.pl/pdf/deportacje-ludnosci-polskiej-w-glab-zsrs-1939%E2%80%931941,2925.pdf>.
- Co się działo na Północnym Uralu w 1959 roku?*, https://diatlow.pl/ural/#_edn5.
- https://encyklopedia.biolog.pl/index.php?haslo=W%C5%82odzimierz_Siemiginowski.
- <https://galicyjski.blogspot.com/2014/01/sznur-strzelecki-akselbant.html>.
- <https://muzeum1939.pl/wojennedeportacje-deportacja-polskich-obywateli-z-29-czerwca-1940-r/aktualnosci/4614.html>.
- <https://nozdrzec.pl/nozdrzec-2/>.
- <https://nozdrzec.przemyska.pl/index.php/historia-parafii/>.
- <https://poland.us/strona,13,34107,0,zofia-los-wydawca-i-dziennikarka.html>.
- Kiriłłow W.M., *Stranicy istorii Sriednieuralskich „ostrowow” Gulaga (1936–1953)*, https://ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3/%D0%A3%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%B5%D0%B3%D0%BE%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0/book/029.html.